

Основні параметри праслов'янських діалектизмів у слов'янських мовах

Нечитайло І.М.

Київський національний лінгвістичний університет

Статтю присвячено теоретичній розробці проблеми праслов'янських діалектизмів у лексиці сучасних слов'янських мов, визначенню їхніх принципових ознак територіального, лексико-семантичного та морфологічного характеру.

Ключові слова: праслов'янські діалектизми, архаїчні зони лінгвістичної Славії, сепаратні ізоглоси, слов'янські і позаслов'янські відповідники.

The article is devoted to the theoretical elaboration of the problem of the Proto-Slavic dialectisms in the contemporary Slavic lexics, to the definition of their principle territorial, lexico-semantic and morphological characteristics.

Key words: Proto-Slavic dialectisms, archaic zones of linguistic Slavia, separated isoglosses, Slavic and extraslavic correspondences.

Сучасний етап слов'янської лінгвістичної географії та етимології може бути охарактеризований як етап поглибленого вивчення таких аспектів слов'янських мов, що дозволили б не лише вдосконалити прийоми і методи дослідження, але й розширити дослідницьку парадигму, зокрема в плані діахронічної інтерпретації діалектного членування праслов'янської мови. Важливою теоретичною складовою частиною порівняльно-історичних досліджень у цій сфері є розгляд тих або інших діалектів у загальнослов'янському контексті та виявлення їхніх зв'язків з іншими слов'янськими діалектами. Широкі перспективи у вивченні історії формування сучасних слов'янських мов і діалектів і, зокрема, питання про діалектну основу праслов'янської мови відкриває опрацювання праслов'янських елементів у словниковому складі не стільки тієї чи іншої слов'янської мови, скільки окремих її ареалів.

Ареалогічний аналіз розповсюдження праслов'янських рефлексів у сучасному діалектному континуумі дозволяє виявити пучки ізоглос, які свідчили б про стійкі діалектні зв'язки на карті прадавньої Славії. Ідея вивчення праслов'янських діалектизмів як диференційних факторів у вивченні питання діалектної стратифікації праслов'янської мови належить Ф.П.Філіну [Филин 1968: 318-348], теоретична ж розробка і встановлення складу праслов'янських діалектизмів було розпочато О.М.Трубачовим під час укладання Етимологічного словника слов'янських мов [Трубачев 1963: 154-172; Трубачев 1987: 17-28; Трубачев 1994: 3-27 та ін.; ЭССЯ 1974-2005]. На подальших етапах лексико-словотвірні і фонетико-граматичні аспекти цієї проблеми розглядалися Т.В.Вендіною у процесі створення Загальнослов'янського лінгвістичного атласу [Вендина 1997: 71-76; Вендина 1998: 130-147 та ін.], а також Л.В.Куркіною при дослідженні південно- – західнослов'янських лексичних ізолекс. Список праслов'янських діалектизмів було поповнено В.В.Мартинівим у контексті визначення архаїчної периферії слов'янського світу [Мартынов 1977: 180-185 та ін.] та Ю.С.Азархом при визначенні територіального розподілу російської апеллятивної і топонімічної лексики [Азарх 1977: 168-176 та ін.].

Узагальнення досвіду роботи з архаїчною лексикою слов'янських мов дозволяє визначити праслов'янські діалектизми як присутні в периферійних діалектних зонах слов'янських мов рефлeksi прамови, що залишили незмінними свої фонетичні, морфологічні і семантичні характеристики.

Очевидно, що встановлення корпусу лексичних праслов'янських діалектизмів у слов'янських мовах має узгоджуватися з вирішенням проблем архаїчних і периферійних зон слов'янських територій, слов'яно – слов'янських и слов'яно – індоевропейських прадавніх

контактів, що в сукупності зводяться до локалізації, діалектної стратифікації та періодизації розвитку слов'янської прамови.

У процесі відбору праслов'янських діалектизмів слов'янських мов дослідники керуються певними ознаками територіального, лексико-семантичного та морфологічного характеру, притаманними праслов'янській лексиці. Принципові параметри праслов'янських діалектизмів слов'янських мов, на наш погляд, полягають у такому:

1. До праслов'янських діалектизмів сучасних мов слід зараховувати рефлексі регіонального характеру, ідентичні за значенням відповідним лексемам у праслов'янській мові, тобто такі, що зберегли у своїй структурі повний набір інтегральних і диференційних сем від періоду існування цієї прамови.

2. Як потенційно архаїчний діалектизм розглядається праслов'янська лексема, відома лише частині діалектів однієї сучасної слов'янської мови або частині діалектів однієї мови і певній частині іншої. Збіг ареалів аналогічних праслов'янських діалектизмів із областю сучасної слов'янської мови має вважатися інновацією, експансією даного слова на території діалектів, що раніше його не знали.

3. Вірогідність, що лексичний діалектизм зберігає найбільшу кількість архаїчних рис, зростає, якщо він стосується територій, які менш за все контактували з іншими мовами (наприклад, Бояновицький район Калузької області Росії, де навіть гідронімія є слов'янською за походженням, а отже, контактів з іншими мовами не було).

4. Додержання загального закону про переважне осідання архаїзмів на периферії, яка нерідко виявляється резервом збереження давніх елементів словника, примушує виявляти стародавні діалектизми слов'янських мов у місцях, віднесених дослідниками до маргінальних зон лінгвістичної Славії. Якщо центральні діалекти даної мови демонструють наявність певної лексеми, а периферійні – її відсутність, значить, ця лексема – інновація, яка вже встигла охопити центр, а до периферії ще не дійшла. Якщо ж, навпаки, деяка лексема є наявною в периферійних діалектах, але відсутньою в центральних, то це, ймовірно за все, архаїзм (який у центральних діалектах було витіснено якоюсь новою, а в периферійних ще зберігся).

5. Досить важливо при відборі праслов'янських діалектизмів враховувати ізольовані факти словника. До уваги беруться ареально обмежені континуанти праслов'янських лексем, зафіксовані у зонах архаїки слов'янських мов. Зони, що демонструють найбільшу концентрацію фонетичних, морфологічних та лексичних архаїзмів, є такими:

а) південно-західні білоруські говірки, окремі пункти в західнополіських, північно-східних та середньобілоруських говірках;

б) західно-поліські і середньо-поліські українські говірки, окремі пункти у східно-поліських говірках; південно-західні українські говірки – посанські, подністровські і подільські; окремі пункти південно-східних середньоподніпровських говірок;

в) північноросійські – вологодські та костромські говірки, середньоросійські – новгородські, калінінські та окремі пункти в селігеро-торжківських говірках;

г) окремі пункти західно-, середньо- та східнославацьких говірок;

д) лясські і середньоморавські говірки чеських діалектів;

е) невеликі острівні ареали в мазовецьких та малопольських говірках польської мови;

є) окремі пункти у верхньолужицьких перехідних говірках;

ж) кайкавські і штокавські (славонські, окремі пункти у східнобоснійських, східногерцеговинських, зетських і смедеревських) говірки сербської та хорватської мов;

з) македонські егейські говірки;

і) прекурські говірки Словенії [Вендина 1997, 73-75], проте до уваги беруться також острівні та крапчасті зони словенської мови, ареал розповсюдження якої визнається Л.В.Куркіною областю консервації лексичних архаїзмів [Куркіна 1993, 36-46].

6. Крім ізольованих праслов'янських діалектів, генетичну тотожність праслов'янським словам виявляють ізоглосні лексико-семантичні і лексико-словотвірні відповідники у діалектах різних мов, які демонструють зв'язки сепаратного характеру, що вийшли за межі тієї чи іншої слов'янської групи. Так, у вирізненні архаїзмів південнослов'янських мов доцільно брати до уваги співвідносні з ними архаїзми південного ареалу західних слов'ян і частково охоплені цими архаїзмами східнослов'янські діалекти.

7. Для встановлення стародавніх лексичних діалектизмів вирішальне значення мають позаслов'янські відповідники. У плані зовнішніх зв'язків найбільш суттєвими для інтерпретації можна вважати праслов'янську лексику, співвідносну з мовами інших груп індоєвропейської сім'ї. Специфічну особливість праслов'янських діалектизмів складає їхня відповідність лексиці балтійських, германських, італійських та іранських мов.

8. Критерієм праслов'янського характеру певних діалектних лексем є припущення обмеженої кількості відповідних їм лексичних і словотвірних діалектизмів в інших слов'янських мовах, оскільки праслов'янські діалектизми відносяться до елементів обмеженого поширення.

9. Найбільш показовими для встановлення праслов'янських архаїчних діалектизмів є переривчасті ізолекси, які пов'язують діалектні зони, розділені якимось простором: територіальна окремість, якщо не виключає, то в усякому разі сильно відмежовує можливість безпосередньої лексичної взаємодії. Так, словенсько-лужицька або словенсько-кашубська ізолекса сама по собі досить показова і дозволяє з великим ступенем вірогідності припускати збереження архаїчного явища на північній і південній периферії.

10. Вірогідність того, що сучасний діалектизм є континуантою слова праслов'янської доби, значно зростає, якщо був зафіксований у найбільш старому мовному стані.

11. Наступною особливістю праслов'янських лексичних діалектизмів, як і в будь-якій концептосфері інших регіонально прив'язаних мовних систем, є другорядна роль абстрактного. Вона знаходить вираження у тому, що в прадавніх рефlekсах, збережених у локальних діалектах сучасних слов'янських мов, абстрактна лексика залишається у межах 10% іменників.

12. У результаті культурно-історичних контактів різного часу могла скластися термінологічна спільність діалектизмів, пов'язана з позначенням предметів матеріальної культури слов'янських племен, їхнім зближенням і перерозподілом в епоху опанування нової території, конвергенцією та вторинними контактами. Отже, діалектні праслов'янські діалектизми включають до свого складу слова певного семантичного спектру, що передусім стосуються позначень місць, знарядь і засобів праці, діячів та їхніх характерних ознак.

13. Не завжди зараховуються до архаїчних збережені на крайній периферії діалектизми, коли їхня схожість може бути реалізацією потенційних можливостей етимологічного гнізда. Наприклад, словен. *kreja* "чавун" виявляє схоже в певному відношенні утворення у в.-луж. *škrějnik* техн. "тигель", пор. *škrějaty* "плавлячий; розчинюючий", *škrěc* "плавити, розплавляти (свинець); топити". Дана відповідність відбиває деякі спільні тенденції в семантичній еволюції слов. **skvərēti* / **skvariti* "пекти, смажити" [Pleteršnik I, с. 462; Фасмер IV, с. 447-448].

14. Якщо діалектизм будь-якої мови має похідні слова у більш широкому колі слов'янських мов, праслов'янська древність його є безсумнівною. Так, напр., російський діалектизм Ярославської області *мы/кальный* (гребінець) "гребінець, яким очищують льон" виводиться О.М.Трубаховим від прикметника псл. **mykadlъnъjъ*, мотивованого псл. **mykadlo*, властивим майже всім слов'янським мовам. Якщо псл. **mykadlъnica* та **mykadlъnikъ*, зафіксовані у значній кількості слов'янських мов, мотивовані псл. **mykadlъnъjъ*, діалектизм *мы/кальный* можна зарахувати до розряду праслов'янських діалектизмів російської мови. Проте не виключеною є можливість похідності псл. **mykadlъnica* та **mykadlъnikъ*

безпосередньо від псл. **mykadlo*, тому Етимологічний словник слов'янських мов відкидає праслов'янську стародавність псл. **mykadlьnъjь* [ЭССЯ XXI, 34].

15. Серед споконвічних праслов'янізмів у діалектах слов'янських мов слід залишати ранні префіксально-суфіксальні похідні, оскільки віднесення того чи іншого діалектизму тієї чи іншої слов'янської мови може базуватися на стародавньому характері афіксів, що його формували. Наприклад, псл. **adera* утворено від кореня *-der-* плюс префікс *a-*, що зводиться до *ie*. **ē/*ō-* із значенням приблизності [ЭССЯ I, 152]. Поза увагою мають бути словотвірні інновації, побудовані за моделями, що вступили у добу особливої продуктивності лише в період відокремленого існування тієї чи іншої слов'янської мови (див., наприклад, утворення на *-awa-*: н.-луж. *dudawa, grakawa, korawa* і под.).

Отже, в кожному конкретному випадку при ідентифікації праслов'янських лексичних діалектизмів та їхніх ізоглос слід враховувати по можливості різні чинники, в тому числі географічний розподіл, особливості семантики і характер морфологічної структури архаїзмів.

Учення про праслов'янські діалектизми у слов'янських мовах передбачає свій розвиток у встановленні і систематизації їхнього складу відповідно до семантичних і словотвірних особливостей, територіальної дистрибуції у масштабах загальнослов'янської діалектної системи з подальшою діахронічною інтерпретацією діалектного членування праслов'янської мови.

Література:

Азарх Ю.С. (1977). Ареальная норма в апеллятивной и топонимической лексике (на материале русских говоров) // Ареальные исследования в языкознании и этнографии. – Л.: Наука. – С. 168-176.

Болдирев Р.В. (1999). Праіндоевропейські лексичні реконструкції і слов'янська етимологія // Система і структура східнослов'янських мов. – К.: Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – С. 119-124.

Вендина Т.И. (1997). К проблеме центрального и ареального ареалов Славии // Вопр. языкознания. – №2. – С. 71-76.

Вендина Т.И. (1998). Общеславянский лингвистический атлас и лингвистическая география // Славянское языкознание. XII Международный съезд славистов. Краков / Отв. ред. акад. О.Н.Трубачев. – 1998. – М.: Наука. – С. 130-147.

Куркина Л.В. (1980). Словенско-западнославянские лексические связи // Общеславянский лингвистический атлас: Материалы и исследования. 1978. – М.: Наука. – С. 331-338.

Куркина Л.В. (1993). Паннонославянская языковая общность в системе диалектных отношений праславянского языка // Славянское языкознание. XI Международный съезд славистов. Братислава, сентябрь 1993 г. Доклады российской делегации / Отв. ред. академик Н.И.Толстой. – М.: Наука. – С. 36-46.

Мартынов В.В. (1977). Семантические архаизмы на южнославянской языковой периферии // Ареальные исследования в языкознании и этнографии. – Л.: Наука. – С. 180-185.

Трубачев О.Н. (1963). О праславянских лексических диалектизмах сербо-лужицких языков // Сербо-лужицкий лингвистический сборник. – М.: АН СССР. – С. 154-172.

Трубачев О.Н. (1994). Праславянское лексическое наследие и древнерусская лексика дописьменного периода // Этимология. 1991-1993. – М.: Наука. – С.3-27.

Трубачев О.Н. (1987). Регионализмы русской лексики на фоне учения о праславянском лексическом диалектизме // Русская региональная лексика XI – XVII вв. – М.: Наука. – С.17-28.

Фасмер М. (1987). Этимологический словарь русского языка. – М.: Прогресс. – Т.IV.

Филин Ф.П. (1963). О составлении диалектологических словарей славянских языков // Славянское языкознание. V Международный съезд славистов. София, сентябрь 1963 г. / Гл. ред. акад. В.В.Виноградов. – М.: Наука. – С. 318-348.

ЭССЯ (1974-2005). Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд // Под. ред. О. Н. Трубачева. – М.: Наука.

Pleteršnik M. (1894). Slovensko-nemški slovar. – Ljubljana: Knezoškobijstvo. – В.1.